

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український
СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 3/2016

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор);
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Ломакович С. В.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Піддубна В. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
(заст. головного редактора)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Струганець Л. В.**, д-р філол. наук, проф., Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 28 жовтня 2016 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2016. — Вип. 3. — 176 с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА. КОМУНІКАТИВНА ЛІНГВІСТИКА

Ірина Богданова

Естетико-психологічна спрямованість просторових домінант у мовній картині поезії Михайла Петренка 84

Володимир Борисов

Прецедентні інтертекстеми як джерело й аргумент наукової думки (на матеріалі мовознавчого дискурсу) 90

Костянтин Голобородько

Лінгвоментальна концептуалізація архетипного образу землі в поетичній картині світу Олександра Олеся 95

Лариса Кравець

Трансформація мовної комунікації в інформаційну епоху 99

Олена Маленко

Риторика війни в сучасному українському поетичному дискурсі 105

Анна Мартакова

Навмисна помилка: текстова девіація, що творить новий сенс 113

Тетяна Осіпова

Орнаментальна невербаліка в поетичному дискурсі С. Руданського 117

Світлана Руденко

Глютоніми — символи часу В українському соціальному дискурсі 1920–1990 рр. 123

ЛІТЕРАТУРНІ СТУДІЇ

Анатолій Новиков

Дискурс національно-визвольних змагань у романах Василя Шкляра «Чорний ворон» і «Маруся» 136

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Олена Садоха, Наталія Варич

Педагогічні взаємодії: у пошуках взаєморозуміння 144

НАУКОВА ХРОНІКА

Науково-теоретичний семінар «Теорія й практика ввічливості: українська версія»
Стенограма наукового обговорення проблеми 150

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

УДК 811.162.2'42

Костянтин Голобородько,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЛІНГВОМЕНТАЛЬНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ АРХЕТИПНОГО ОБРАЗУ ЗЕМЛІ В ПОЕТИЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

У статті прокоментовані етноментальні механізми й мовні засоби текстової концептуалізації образу землі в поетичній картині Олександра Олеся. Художній образ землі в поета синтезує його внутрішнє сприймання (самозаглиблення) і вербальне відтворення індивідуально-авторським стилістичним ресурсом. Концепт земля постає як поетична модель реального світу, збагачена широким розмаїттям авторських смислів.

Ключові слова: земля, концепт, архетипний образ, лінгвоментальна інтерпретація, поетична картина світу.

В статье прокомментированы этноментальные механизмы и языковые средства текстуальной концептуализации образа земли в поэтической картине Александра Олеся. Художественный образ земли у поэта синтезирует его внутреннее восприятие (самоуглубление) и вербальное воспроизведение индивидуально-авторским стилистическим ресурсом. Концепт земля представлен в тексте как поэтическая модель реального мира, обогащенная множеством авторских смыслов.

Ключевые слова: земля, концепт, архетипный образ, лингвоментальная интерпретация, поэтическая картина мира.

The article deals with the ethnic mental mechanisms and lingual means of text conceptualization of the image of land in Alexander Oles' poetic world mapping. The poet's artistic image of land synthesizes his inner perception (contemplation) and verbal presentation by means of the author's individual stylistic resource. The concept land is presented as a poetic model of the real world, rich in a wide variety of author's ideas.

Key words: land, concept, archetype image, lingual mental interpretation, poetic world mapping.

Українська культура в річищі культури світової як атрибутивне відображення об'єктивної реальності нагромадила потужний образний і сюжетний матеріал, тому актуальним є дослідження проблеми зображення землі як системи художньо-структурних та художньо-поетичних реалій. У міфологічному вимірі земля перебуває в одному ряду зі стихіями, флорою і фауною, що її населяє. Фізичні, психічні та соціальні спонукання міфотворення спрямовані на землю як на об'єкт визначення свого місця у світі, як на засіб вгамування голоду, на об'єкт праці, на місце, де можна знайти захист, притулок, консолидуватись у соціальну одиницю, реалізувати взаємодопомогу, протистояти ворожій силі.

Земля разом із тим, що на ній знаходиться, у міфологічному розумінні співмірна з природою і населена людьми, які мають побут, емоції, світогляд, естетичні переживання, вірування. Земля є тим класичним місцем, у якому розгортаються події, що через реальне та ідеальне висвітлюють один із найважливіших мотивів народних уявлень — поєднання особистої долі з долею народу через ідею фатуму. Це поняття є складовою лінгвоментального часопростору народу й митця.

Образ землі розглядається в контексті художнього простору та інших функціональних категорій у роботах М. П. Драгоманова, В. М. Жирмунського, П. Г. Житецького, М. М. Костомарова, М. О. Новикової, О. О. Потебні, В. Я. Проппа, В. М. Топорова, М. Ф. Сумцова, І. Я. Франка та інших [3: 16]. Ця тема є цікавою для дослідника, оскільки земля постає як художній образ-символ, із яким пов'язані естетичні, етичні та ціннісні уявлення етносу на певному часовому відрізьку.

Мета статті — виявити й описати етноментальні механізми й мовні засоби текстової концептуалізації образу землі в поетичній картині Олександра Олеся.

Більшість сучасних філологічних концепцій простору й часу орієнтовані на визначення їхньої мистецької вартості в структурі художнього твору як наратива і як поетично-образної системи. Внутрішній світ (або модель світу) художнього твору існує не автономно, а є певним відображенням світу дійсності і задає йому часопросторові координати.

Важливими для розкриття художньої моделі світу є концепції часопросторової організації землі та соціуму, які пов'язані з культурологічним та фольклорно-етнографічним підходами до сприйняття явищ матеріальної і духовної культури, серед яких виокремлюють культурно-антропологічний, міфологічно-етимологічний, фольклорно-типологічний [1; 4].

Найбільше зацікавлення на початку ХХ століття викликають лінгвістичні часопросторові концепції, у яких розглядаються лексико-граматичні ознаки просторових і часових позначень у мовній картині світу, аналізуються мовознавчі категорії та граматичні класи, що здатні їх позначати та надавати можливості вербально в них орієнтуватися, проводити концептуально-лінгвістичний аналіз понять народної культури [2].

Визначальним у творчості Олександра Олеся, своєрідним цементуючим началом його художньої системи став концепт «земля», який був спрямований на утвердження ідеї любові до батьківщини і порівнюється із любов'ю ліричного героя до своєї нареченої. Поет ніжно описує рідні краєвиди у вірші «Лунає пісня солов'я», створюючи художньосемантичну площину — «земля — наречена»: *Лунає пісня солов'я / Майовий день розводе вії, / Як молода, в вітках земля, / І ледве чутно вітер віє* [3: 245].

Фольклорні традиції допомагають Олесеві репрезентувати свою любов до рідної землі, як любов сина до матері, актуалізуючи традиційне розуміння землі-матері: *Куди потоки сліз лила ти, / Об що ти билася грудьми?.. / Чолом тобі, о земле-мату, / Уклін мій, страднице, прийми* [3: 143]. Хоч ця тема і не нова для української літератури, поетові вдалося віднайти нові художньо-семантичні нашарування, відкрити в ній ще не осягнутий філософський смисл. Олесеве мовомислення наголошує, що тільки маючи свою «точку» на землі, можна стати повноцінним членом людської спільноти, любов до первородних витоків — це той фундамент, на якому тримається любов до всього суцього на світі, до життя: *І я з землі підвожусь знов, / І знов в мені вогонь палає, / Одна рука меча тримає, / Друга спина червону кров; / Нове життя буяє в серці, / І знову я стою на герці* [3: 154].

Особлива лінгвоментальна інтерпретація землі — це любов до життя, батьків і рідних, висловлена поетом із чужини. Таке усвідомлення землі сповнювало ліричного героя особливим відчуттям власного світу в собі, а це породжувало внутрішню силу опору, прагнення свободи, духовної незалежності. Актуалізується художньо-семантична сфера «земля — життя» в останній строфі вірша «Як жити хочеться» простежується життєствердне осмислення концепту «життя», який

був привнесений концептом «земля» у першій строфі *Як жити хочеться! Несказанно, безмірно... / Не надивився я ні на зелену землю, / Ні на далекі сині небеса...* і наповнюється сумом в останніх рядках *Я все життя збирався тільки жити, / Дивитись, слухати і пити / Нектар із келиха краси...* [З: 283].

Горизонтальна модель землі передбачає відображення середнього рівня міфологічної світобудови: земля є місцем народження, життя та смерті біологічного індивіда і його реалізації в ролі соціальної одиниці. Протиріччя між біотичним (тілесним) та соціальним емоційно сприймається в наведеному вірші О. Олесь як кінечне (смертне) і нескінчене (вічне). У цій боротьбі та єдності протилежного концепт «земля» формується передусім як образ джерела життєдайності. А якщо зникає любов до рідного, душа втрачає те основне, що робить її свідомою свого обов'язку і свого призначення на землі: *Заплачуть ті, що сміються, / Колись на землю впадуть з гори* [З: 250].

Концепт «земля» знаходиться в опозиції до концепту «небо» в Олесевій поемі «Щороку», і це фіксується в одній із строф: *Небо закрите завісою темною, / Заслани сірим серпанком поля, / Небо осталося горою таємною / І пілігримом безсилим земля* [З: 189]. Згідно з основними ідеями такого підходу весь комплекс уявлень можна описати за допомогою певної кількості бінарних опозицій, на основі чого постає концептуальна модель світу.

Через набір бінарних опозицій складається так званий «словник концептів» певного художника слова, до якого входять елементи простору, часової організації, ландшафту, внутрішні та зовнішні характеристики людини. Для кожного твору окремого письменника та ідіостилу в цілому вони будуть різними.

Земля художніми опозиціями описується О. Олесем не як самостійне явище, а як елемент просторового комплексу. Центр простору в поетичних творах «співця української природи» знаходиться там, де перебуває ліричний герой або куди його поміщено текстовою інтерпретацією чи просто описовим відступом. При цьому сторони світу варіюють кількість напрямів залежно, очевидно, від накопичених архетипових астрономічних знань, тісно пов'язаних із антропологічними уявленнями. Орієнтирами можуть служити й географічні виміри «північ — південь — захід — схід» і просторові «верх — середина — низ», і локуси, мотивовані їх функціональним навантаженням, позначені акцентованими ландшафтними, історичними, географічними або ірреальними образами, місцезнаходження яких вказує на напрям від героя до локусу, від локусу до локусу, від зображеної землі до іншого локусу.

Це уможлиблює відсутність чітко окреслених кордонів, породжує явище «блукаючого орієнтиру», землі-світу в поезії О. Олесь. Олександр Олесь у поезії «Хвиля» вдається до так характерного для нього тропеїчного мислення, окреслюючи образ вітру, який у метафоричний спосіб освічуючись у коханні до хвилі, використовує як синоніми слова «земля» і «світ». Прикметник «цілий» при цих іменниках, у результаті прономіналізації переходить у займенник зі значенням «весь». Концепти «світ» і «земля», маючи осмислення всеохопності, набувають значення категорії всесвіту: *Я з тобою побуваю / І на горах, і на хмарах, / Я з тобою облітаю / Цілу землю, цілий світ* [З: 66]. Концепт «земля» активно взаємодіє з концептом «світ» (у віршах «Сирітка», «Ваші брехні і знущання...»), репрезентуючи реальні процеси та явища довкілля.

Лінгвоментальна дійсність Олесевих поезій ґрунтується на проникливому відчутті експресивно-ментальних і водночас конкретно зорових потенцій слова. Звертаючись до масштабного мовомисленневого погляду до елементів космічного

простору, ліричний герой О. Олеся висловлює життєствердний характер мислення й романтичного пафосу, використовуючи вербалізовані образи «далекі світи», «далекі створіння», «свято землі», «луна»: *Луно! Далеким світам і створінням / Свято землі передай!* [З: 336].

Саме в такому вербально-художньому осмисленні концепту «земля» виникає немовби «внутрішня» точка зору на організацію всього художнього простору, який стає концентричним із поступовим розширенням від центру до периферії. Вербальне вираження землі органічно входить до просторового комплексу як елемент системи художніх образів, що виконує свої специфічні функції — спонукування до дії, реалізації бажань ліричного героя, етнокультурного об'єднання художньо-поетичного континууму.

Багатоплановість концепту «земля» давала О. Олеся можливість порушити найважливіші проблеми сучасності, пов'язані з призначенням людини на цій Землі, і висвітлити їх не лише в буттєвому, географічному, а й соціальному вимірах: *Глузуйте, квітть над рідною землею, / Вкривайте склом і терном нашу путь, / Вбивайте нас байдужістю своєю, — / Презирством діти вас уб'ють* [З: 249].

Художньо-семантичне наповнення «земля — людина» реалізується в слово-сполученні «стогін землі», яке актуалізує Олесеві художньо-поетичні ремінісценції у вірші-присвяті «В. Самійленкові»: *Ні, ми занадто убогі й малі, / Щоб кобзаря зрозуміти... / Стогоном був він німої землі, / Сльози і кров він носив у полі, / Кидав же перли і квіти* [З: 424]. Концепт «земля» в Олесевих творах набуває широти і панорамності поетового зору. За художньо-когнітивною концепцією поета, пізнавши себе, людина пізнає світ і відчуває себе «частиною душі світової». Концепт «земля» усвідомлюється олюдненим простором: *Але єсть на світі люде / І великі, і малі. / Ті літають духом в небі, / Ті плазують по землі* [З: 383]. Поетові рядки *Хай сонця усмішку піймають уста, / І нею всю землю, весь світ обцілюють* позначені іманентним тяжінням О. Олеся до масштабних лексико-сміслових репрезентантів, передають усеохопний характер його погляду, лінгвоментального зору й мислення. Тривала традиція використання вербальних формул «вся земля», «весь світ» у народній мові перетворила їх на постійні епітети, що у стилістичній системі сучасної української мови є готовими образними засобами-моделями.

У поетичній творчості письменник формував індивідуальну систему символів, використовував або традиційні символи, вносячи в них авторські штрихи, або семантично актуалізував слова з конкретним значенням. Атрибути символу в Олесевих текстах характеризуються етнічною маркованістю. Так, наприклад, концепт «землі» стає символом національно-визвольної боротьби українського народу в багатьох віршах, написаних під час національно-визвольного руху 1905–1907 років, формуючи художньо-семантичну площину «земля — боротьба»: *Ми здобудемо землю і волю / І загоїмо рани віків* [З: 106]; *І я з землі підвожусь знов, / І знов в мені вогонь палає, / Одна рука меча тримає, / Друга спина червону кров; / Нове життя буяє в серці, / І знову я стою на герці* [З: 154]. Концепт «земля» взаємодіє з концептами, що репрезентують ціннісні категорії абстрагованого значення. У ліриці О. Олеся відбивається тяжіння поета до вербальних формул, що мають відчутний емотивний контекст. У художньо-семантичній площині вірша «Скинути б неволю, гніт проклятих літ» зацентровано увагу на семантиці та експресивності слів «неволя», «крикнути», «могуче» та словосполучень «гніт проклятих літ», «сонце волі», що в лінгвоментальному вимірі репрезентують провідні цінності мовно-поетичної картини світу митця: *Скинути б неволю, гніт проклятих літ, / Крикнути б могуче на весь Божий світ: / «Люде! Сонце волі розцвіло землі, / Підставляйте поли і корці свої»* [З: 800].

У мовно-поетичному просторі митця концепт «землі» складає досить розгалужену систему образів, а більшість із них стають вузловими моментами, в яких сходяться смислові лінії всієї творчості. Поет образно узагальнює ті думки і почуття, які зосереджуються навколо істини про єдність землі і космосу, людини і природи, виражає внутрішню непогамовну спрагу вжитися в гармонію буття всього суцього, вловити суперечливий зв'язок мікро- і макросвіту, зосередити знання про людину, землю, природу і космос. Олександра Олеся цікавить те, що йде від близькості до природи, глибоких душевних сил, міцної моральності, від поетичної фантазії, почерпнутої із чистого джерела народної поезії, мальовничих звичаїв, але він створює свою парадигму лінгвоментального розуміння землі. Причому, їх, за нашими спостереженнями, можна класифікувати, виходячи з положень структурно-типологічного підходу.

Поетичний образ землі — симбіоз осягнення мінливого світу, думки і душевного самозаглиблення. Майстерне поєднання різних способів художнього освоєння світу, властиве для лінгвопоетики О. Олеся, дозволяло освітлювати зображуване перехресними променями, моделювати різні аспекти зв'язку об'єкта й суб'єкта, створювати багатомірні, об'ємні образи. Крізь призму архетипного концепту «земля» Олесеєвий світ став моделлю і віддзеркаленням реального, збагаченого широким розмаїттям змісту, відтворенням найрізноманітніших явищ життя, усебічним його висвітленням.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Леви-Строс К.* Структурная антропология / К. Леви-Строс — М. : Наука, 1983. — 536 с.
2. *Никитина С. Е.* О концептуальном анализе в народной культуре / С. Е. Никитина // Поэтический анализ языка. Культурные концепты. — М. : Наука, 1991. — С. 113–120.
3. *Олесь О.* Твори : В 2 томах / Олександр Олесь / упор., авт. передмова та приміт. Р. П. Радішевський. — К. : Дніпро, 1999. — І т. — 959 с.
4. *Топоров В. Н.* К реконструкции балто-славянского мифологического образа Земли-Матери *Zemia & *Mate (*Mati) / В. Н. Топоров // Балто-славянские исследования, 1998–1999. — Вып. XIV. — М. : Индрик, 2000. — С. 239–371.

УДК 81(075.8)

Лариса Кравець, Київський національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОВНОЇ КОМУНІКАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

У статті схарактеризовано вплив інформаційно-комунікаційних технологій на мовну комунікацію в реальному житті. Акцентовано роль Інтернету в мовній комунікації. Підкреслено важливість мови в Інтернеті. Схарактеризовано специфіку мовної комунікації в Інтернеті й з'ясовано зміни, які відбуваються в природній мові під її впливом. Доведено, що мовна комунікація впливає на людину й трансформує суспільство.

Ключові слова: мовна комунікація, інформаційно-комунікаційні технології, Інтернет-спілкування, інформація, писемне мовлення, усне мовлення.